

לתולדות הביטוי "חס וחלילה"

הצירוף השגור "חס וחלילה" או בסדר הפוך, "חלילה וחס", נראה כמטבע שטבעו חכמים, אך הרושם הזה מתפוגג לאחר בדיקה קצרה. הביטוי אינו מופיע בספרות חז"ל, והעובדה שהוא נמצא בכמה דפוסים של התלמוד והמדרש נובעת מפיענוח מוטעה של ראשי התיבות ח"ו כ"חס וחלילה" במקום "חס ושלוש".

מילת הקריאה חלילה מופיעה במקרא 21 פעמים.¹ המילה הארמית חס, במשמע דומה, רווחת בלשון חכמים למן המשנה ואילך, כמעט תמיד בביטוי "חס ושלוש".² מרכיבי הביטוי גלויים אפוא לעין, אך עדיין יש לשאול מתי הוא נטבע, כיצד ולשם מה. הדיונים על הביטוי "חס ושלוש" בספרות המחקר מעטים וקצרים. דיון מפורט הציג יצחק גלוסקא במאמרו "הצירוף 'חס ושלוש' בלשון חז"ל וגלגוליו בעברית".³ אומנם הוא ייחד לביטוי "חס וחלילה" רק עמוד אחד, אך כל המאמר רלוונטי לנושא שלנו. גלוסקא פתח בדיון על תפוצת הביטוי "חס ושלוש" וקבע:

תפוצת הצירוף נמוכה בלשון ספרות התנאים הקדומה ובספרות האמוראים והמדרשים היא עולה למדי. בלשון ימינו, השימוש בו כמעט נעלם, ותחתיו משמשים "חלילה", "חס וחלילה", ועוד צירופים כיוצא בהם.⁴

גלוסקא סבר שהטהרנות הלשונית של התנאים גרמה להסתייגותם מן הביטוי "חס ושלוש", שהוא "שעטנז" של עברית וארמית. נדמה לי שההבדל בין מספר הופעותיו בספרות התנאים ובין מספרם בספרות האמוראים,⁵ בהתחשב בגודל של שני הקורפוסים,

* פרופ' מיכאל שניידר ז"ל מאוניברסיטת בראיילן שלח את המאמר הזה למערכת לשוננו זמן קצר לפני שנספה בתאונה. יהי זכרו ברוך. המערכת מודה לד"ר דורון יעקב על שקרא מאמר זה, העיר, תיקן והשלים.

1. מתוכן שלוש פעמים בכתב חסר – פעמיים בכראשית יח 25 ובאיוב לד 10.
2. באתר מאגרים עד שנת 1000 נרשמו מתוך 174 הופעות של המילה חס רק שלוש הופעות שלה בלי שלום: דברים רבה א, טו; מדרש האגור (משנת רבי אליעזר, ה"ג ענלאו, ניו יורק תרצ"ד, עמ' 332); מדרש תנחומא (מהדורת בובר, וילנה תרמ"ה, עמ' 91). הרחבת החיפוש למאה האחת-עשרה מניבה ארבע היקרויות נוספות.
3. גלוסקא, חס ושלוש; לדין מתומצת יותר ראו גלוסקא, לשונות מסתורין, עמ' 91–92.
4. גלוסקא, חס ושלוש, עמ' עז.
5. גלוסקא מונה שמונה הופעות בספרות התנאים ו-37 בבבלי. הוא אינו מביא את הנתונים מן הירושלמי משום שהמאמר יצא לפני פרסום הקונקורדנציה לקורפוס הזה. במאגרים רשומים שמונה הופעות של הביטוי בספרות התנאים ו-50 בתלמודים. בספרות התנאים יש כ-860,000

אינו מובהק דיו לקבוע שהתנאים הסתייגו מן הביטוי. יוחנן ברויאר הצביע על המשמעות החדשה שקיבל "חס ושלום" בתלמוד הבבלי,⁶ ויש בזה כדי להסביר, ולו חלקית, את הרחבת השימוש בו. אמירתו של גלוסקא ש"בלשון ימינו, השימוש בו כמעט נעלם" מוגזמת מאוד: מספר ההיקרויות של "חס וחלילה" לכל היותר כפול ממספר ההיקרויות של "חס ושלום".⁷

בדיון על מרכיבי הביטוי הזה גלוסקא שולל את האפשרות שחס היא מילה עברית מן השורש חו"ס.⁸ לדעתו חס הארמית היא צורה שמנית הנגזרת מן השורש חו"ס, שמשמעו 'הרחקת הרע והשלילה'. הוא נבדל מן השורש חו"ס שענינו 'רחמים',⁹ והוא מקביל ל-حاش, حاشא בערבית.¹⁰ את המרכיב השני של הצירוף הוא מסביר על בסיס פירושו למילה חס: "בגלל טעם-הלוואי השלילי שבמשמעה נוספה עליה בעברית תיבת 'שלום'". בסיום מאמרו הוא מגיע ל"חס וחלילה". הסברו הראשון להיווצרות הביטוי הוא שחלילה המקראית צורפה לביטוי בהשפעת פרשני המקרא מימי הביניים. לאחר מכן הוא מוסיף:

וסביר יותר להניח, שהוא נוצר בדיבורם של דוברי יידיש, שנהגו לשלב בלשונם צורות לשון וביטויים מן המקרא ומן הספרות התלמודית כאחד.¹¹

גלוסקא לא היה הראשון שהעלה סברה זו. כעשרים שנה לפניו העיר יצחק אבינרי: "הבטוי שגור ביחוד ביידיש".¹² בימינו סברה על מוצאה היידי של הביטוי קנתה

מילים, ובתלמודים כ-2,500,000 מילים. הווי אומר ששכיחות הביטוי בתלמוד גדולה פי שניים משכיחותה בספרות התנאים.

6. ברויאר, חידושים, עמ' 70–71. לפי דבריו, במקורות ארץ-ישראליים הביטוי מביע את השלילה הנמרצת, ובמקורות בבליים – את החשש. ויש לומר שההבחנה הזאת קשורה בפרגמטיקה של הביטוי או בתפקידו הרטורי אך לא בסמנטיקה היסודית שלו, שהרי "מילות כוח", ביטויים אפוטרופיים ולשוניות של שבועה והשבעה מצטרפים לעיתים לאמירות תאורטיות, עובדתיות ומוסריות כאמצעים רטוריים המחזקים את כוח השכנוע.

7. באתר עיתונות יהודית היסטורית (web.nli.org.il) יש 1,385 תוצאות לשנים 1960–1990 בחיפוש "חס ושלום", 2,298 – ל"חס וחלילה" ו-323 ל"חלילה וחס". חיפוש בגוגל (ב-28.6.2020) מאחזר 601,000 היקרויות של "חס ושלום" ו-580,000 היקרויות של "חס וחלילה". כמובן נתונים אלו אינם מוחלטים, אך יש בהם כדי לרמוז למגמות השימוש.

8. כנגד זה השוו את דברי ברי-אשר: "מאחר שהתיבה באה רק בצירוף חס ושלום, נראה שלפניו צירוף של שני שמות המוסרים מבע חיובי: חס (=רחמים) וְשָׁלוֹם, שבהם מסייג הדובר את דבריו" (ברי-אשר, צורות, עמ' 177).

9. מילונים ארמיים מורניים גוזרים את חס מן השורש חו"ס, בלי ההבחנה שהציע גלוסקא. ראו סוקולוף, ארמית בבליית, עמ' 441, 474; סוקולוף, ארמית ארץ-ישראלית, עמ' 191–192, 209. וראו בעניין לשון "חוס חוס" בהשבעות להלן, עמ' 57 ובהערה 39.

10. צורתה, גיזרונה ומשמעותה של המילה הערבית רחוקות מלהיות ברורות ומוסכמות על כולם. ראו פליישר, כתבים, עמ' 405–406, 461–463, 738.

11. גלוסקא, חס ושלום, עמ' פה.

12. אבינרי, גנזים, עמ' 137.

לה שבייתה במרשתת,¹³ ובין השאר בוויקימילון.¹⁴ ואומנם הייחוס של "חס וחלילה" לידידיש אינו חסר בסיס. ככל הנראה ביטוי זה הגיע בתיווך היידיש דווקא לכמה להגים וסוציולקטים אירופאיים, בין השאר לרוטוולש, עגת הגנבים הגרמנית, והוא מופיע במילון גרמני שיצא לאור בשנת 1812 בהידלברג.¹⁵ אפשר להזכיר גם את אליהו בחור האשכנזי, שבשנת 1541 הדפיס הן את חיבורו "בבא-בוך", רומן האבירים היידי הראשון, הן את ספר התשבי, ובו מופיע רישום לקסיקוגרפי ראשון של הביטוי "חלילה וחס":

חס. חס וְשָׁלוֹם, חֲלִילָה וְחַס, חֲלִילָה לְעִבְרִיָּה – חַס לְעִבְרִיָּה; וְכֵן כָּל חֲלִילָה מְתוֹרְגָם חַס וּבְתַרְגוֹ בְּלִילָה הַהוּא נִדְרָה – דְּכְתִיב עוֹרָה לְמָה תִּישָׁן יְיָ חַס וְשָׁלוֹם לִית קְרָמוֹי שְׁנָה, וְהוּא מְלִשׁוֹן חוֹסָה יְיָ. וְכֵן רוֹב לְשׁוֹן חֲמֵלָה וְחֲנִינָה מְתוֹרְגָם בְּלִשׁוֹן חַס וּבְלִשׁוֹן אֲשַׁכְנַז שׁוֹנֵן וּבִלְעַז גּוֹוֹאֲרֵדֶאֶר.¹⁶

ברם, הצירוף הנידון נולד זמן רב לפני התגבשות היידיש לכדי שפה. בדיקת תפוצתו בימי הביניים כרוכה בקשיים רבים. לא רק מדפיסים מסורתיים הרשו לעצמם שינויים בביטויים הללו, שלא היו מגוף הטקסט בעיניהם, אלא גם המעתיקים נהגו כך. בפתח דבריי ציינתי שהופעות רבות של "חס וחלילה" נולדו מפיענוח מוטעה של הקיצור ח"ו, אך אין זו דרך השיבוש היחידה. לדוגמה, ב"ספר המרדכי" (גיטין שסז) רוב כתבי היד גורסים חלילה (בלי חס), ובדפוס נוסף וחס.¹⁷ באיגרת "טרם אענה" של הרמב"ן במהדורת שעוועל הגרסה היא "חס וחלילה",¹⁸ ובכתב היד – "חלילה וחס".¹⁹ משום כך רק כתבי יד מוקדמים או מהדורות מדויקות המבוססות על כתבי יד כאלה עשויים לספק מידע מהימן על תפוצת הביטוי.

לפני שאדון בהיקריות המוקדמות ביותר של הביטוי הידועות לי אציג את שכיחותו בדפוסים על סמך תוצאות החיפוש באתר "גוגל ספרים":²⁰

13. לדוגמה ראו עציון, חלילה וחסה. הוא הביא את השערת גלוסקא שהביטוי חדר לידידיש, וממנה – אל העברית החדשה. והתקרב יותר לאמת לויפר: "חס וחלילה מתחיל להופיע קמעא קמעא בספרי הראשונים [...] צירוף זה החל את חייו בלשון הראשונים – הספרדיים דווקא" (לויפר, מארם לישראל). ואולם מה שהוא אמר "הספרדיים" לאו דווקא נכון, כך נראה להלן.

14. he.wiktionary.org

15. קלוג, מילון, עמ' 296: "Chas wechalilo – das sey ferne davon"; מקצת הביטויים העבריים הגיעו ישירות מן העברית בכחזית לשון סתרים, אך הואיל והביטוי הנידון אינו מספק שום מידע שיש טעם להסתירו, נראה שהוא הגיע מלשון הדיבור.

16. אליהו בחור, ספר התשבי, עמ' 119. הניקוד במקור.

17. רבינובין, ספר המרדכי, עמ' 492.

18. שעוועל, כתבי רמב"ן, עמ' שמה.

19. כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה, hebr. 338, 102r.

20. ב־28.6.2020.

חלילה וחס	חס וחלילה	חס ושלום	המאה
376	6	1,440	ט"ז (1501–1600)
385	7	1,450	י"ז
485	10	2,490	י"ח
846	833	7,920	י"ט
7,010	32,300	77,600	כ'
1,850	9,450	16,100	כ"א

למרות אי־דיוק אפשרי בנתונים, מן הטבלה עולה תמונה ברורה של תפוצת "חס ושלום" ושתי חלופותיו בחמש מאות השנים האחרונות. מאלף במיוחד הממצא שבמאה השש־עשרה עד השמונה־עשרה היה "חלילה וחס" שכיח פי 50 מ"חס וחלילה", ובמאה התשע־עשרה נתהפכו היוצרות ו"חלילה וחס" נהיה נדיר בהרבה מ"חס וחלילה".

ממצא זה מראה שיש להבחין בין שני הציורפים הללו. ההסברים להתהוות הציורוף מתחלקים לשני סוגים: יש הדנים אותו כמקרה של הצמדת מילה מקראית לתרגומה,²¹ ויש שרואים בו הסגלה (מודיפיקציה) או שינוי מכוון של "חס ושלום" מטעמי טבו²² או מטעמים אחרים. ההסברים מן הסוג הראשון מתאימים ל"חלילה וחס" דווקא. אף שיש דוגמאות לצמדים שבהם המילה הראשונה ארמית והשנייה מקראית, כאן התפתחות כזאת אינה סבירה מכיוון שבניגוד לחלילה, לא שימשה חס לבדה לפני שנולד הציורוף. ההסבר מן הסוג השני מתאים כמובן רק ל"חס וחלילה". על פי הממצא הסטטיסטי שהוצג לעיל אפשר להניח שהביטוי "חס וחלילה" נולד כהרחבה של חלילה על ידי הצמדת התרגום, אך לאחר מכן, בעקבות האסימילציה ל"חס ושלום" הקלאסי, נהפך סדר המילים. כך נולד הציורוף שזכה ליתרון האבולוציוני שבא לידי ביטוי במאה התשע־עשרה ואילך, ושמא פעל כאן הכלל "כל הקצר קודם".

ברם ההשערה הזאת מתבססת על מידע מן השלב המאוחר בתולדות הביטוי, ואין בו כדי להכריע את עדות המקורות המוקדמים. לצערנו אין בידינו קורפוס מייצג של העברית מימי הביניים המבוסס על כתבי יד. המאגרים למילון ההיסטורי מספקים מידע חלקי בלבד מן התקופה הזאת. החיפוש בתעתיקים של מסמכי הגניזה באתר של

21. לדוגמה בדומה להסבר השני של גלוסקא, וכן רצהבי, לשונות, עמ' 227; אבישור, העברית, עמ' 319 הערה 249.

22. לדוגמה: "רק כמעין הרהור משני ראוי להרהר: משום מה נולד הצורך לגוון את הביטוי המקורי חס ושלום? לא הייתי תמה, אם הסיבה בגורמים – על לשונים, כרצון להרחקת הרע, גורמים של טאבו לשוני. שכן אפילו חס ושלום יש בו כביכול מאבקו של אותו רע הנרמז בו. סימן לכך, שנוהרו אף מן הביטוי הזה ולא רצו לבטאו. אני במדינת שמעתי חס ושנובל וכדומה" (גושן־גוטשטיין, טור).

פרויקט פרידברג ובספרים שפרסמו תעודות מן הגניזה לא הניב דוגמאות מוקדמות. הדיון להלן מבוסס על ההופעות המוקדמות ביותר של הצירוף שעלו ביד, ואפשר שהמסקנות ישתנו כאשר יתגלו דוגמאות חדשות. ידועות לי שלוש דוגמאות שבמידה מסוימת של סבירות שייכות למאה האחת-עשרה.

א. באחת מן התשובות של חכמי צרפת ולותיר מצוטט משפט שאמר אחד מבעלי הדין:

על עסק הנפיוורא שאמרת חלילה וחס אשר על ידו לא נפרענו.²³

התשובה נתחברה כנראה בזמן האפיפיור (הנפיוורא) אורכנוס השני לפני מסע הצלב הראשון.²⁴ אין סיבה לפקפק במקוריות התשובה. היא השתמרה בכתב יד איטלקי מן המאה החמש-עשרה,²⁵ ובו נמצאות גם תשובותיהם של גאוניי בכל ושל ראשוני ספרד. ייתכן שתוכנו המגוון של הקובץ גרם לטשטוש סגנונה הייחודי של תשובה זו, ומתוך כך נוסף בה ביטוי שגרתי שלא היה במקור.

ב. בשאלות ותשובות תאולוגיות של החכם הקראי יוסף אלבציר (יוסף בן אברהם הרואה) המחבר דן בראיית האל ואומר בין השאר שהאל נמצא בכל מקום תמיד, בניגוד לבשר ודם, שהופעתו במקום אחד מניחה את היעדרו במקום אחר:

ואם כזה הדבר יהיה על השם ית"ש וראה אברהם אבינו ע"ה את השם ית"ש באלוני ממרא היה המקום אלוני ממרא מלא ממנו וכל העולם היה ריק מן הבורא ולא היה נמצא לשם בעת ההיא חלילה וחס.²⁶

יוסף אלבציר פעל בארבעת העשורים הראשונים של המאה האחת-עשרה בירושלים. הציטוט שהובא לקוח מתרגום עברי אנונימי, כנראה במסגרת מפעל התרגומים של כתבי חכמי הקראים (שנהגו לכתוב בערבית) שהתפתח בביזנטיון למן אמצע המאה האחת-עשרה.²⁷ יוזם הפרויקט היה תלמידו של אלבציר, טוביה בן משה המעתיק, שתרגם רבים מחיבורי רבו.²⁸ סביר להניח שאף התרגום שהובא כאן נעשה במחצית

23. מילר, תשובות, עמ' 20.

24. בער, רש"י, עמ' 323 הערה 10.

25. כ"י מונטיפיורי 98, כיום בספרייה הלאומית Ms. Heb. 4°8859. התשובה בעמ' 75v.

26. על פי כ"י פריז hebr. 670, 128v. השוואת אלגמיל, ספר שו"ת, עמ' 64 (על פי כ"י סנקט פטרבורג, המכון לכתבי יד מזרחיים Ms. B 415). מעניין שאותו רעיון מובע במילים דומות ובשימוש בביטוי "חלילה וחס" בספר המשכיל (צרפת, סוף המאה השלוש-עשרה): "העובר ממקום למקום מניח מקום אחד והולך למקום אחר [ומקום הראשון] נשאר ריקם ממנו וזהו באדם שהוא בעל גוף ולא יוכל להמצא בשני מקומות בזמן אחד. אבל בהקב"ה לא יתכן לדבר בו דבר כזה חלילה וחס שאין שום מקום ריקם ממנו" (פרוידנטל, ספר המשכיל, עמ' 90).

27. ראו אנקורי, קראית, עמ' 415–452.

28. ראו פוזננסקי, המעתיק; אנקורי, קראית, עמ' 49–53, 80, 186–193, 440–441.

השנייה של המאה האחת-עשרה. התשובה המצוטטת שרדה כנראה רק בתרגום העברי²⁹ בכתבי יד אחדים מן המאה השבע-עשרה והשמונה-עשרה.³⁰

ג. בפרפרזה העברית של "כתאב אלאמאנאת ואלאעתקאדאת" לסעדיה גאון שכותרתה "פתרון ספר האמונות וחרצב הבינות" נאמר:

וכן הוא אומר כיון שתסלח לעווני כבר הטיתה את לבי ליראתך ולכך לא אחזור לעשות עבירה ולא אשוב לעבור על פיך. ואם חס וחלילה לא תסלח לעווני ולא תמחול לנפשי כבר נתייאש לבי מרחמיך ונפחה תקותי מחמלתיך ומכפרתיך ומתיירא אני שמא בשביל זה הדבר צוה לבי להבלי העולם ועל כיצא בזה אמר המנעים. אלמדה פושעים דרכיך.³¹

הינה הפסקה מן המקור בליווי תרגומו של ר' יהודה אבן תיבון:

יעניי אנך אדא גפרת לי קד אסתמלתני אלא אעוד פאעציך, ואן לם תגפר לי פקד איקנת נפסי אלאי, וסבב דאך אן אמיל אלי טאעתך ועלי מא קאל אלמדה פושעים דרכיך.³²

תרגום אבן תיבון: רוצה לומר כשתכפר לי כבר הטיתיני שלא אשוב לחטא לך, ואם לא תכפר לי כבר הפלת בנפשי היאוש ותביאני הכפר' לנטות לעבודתך, כמו שאמ' אלמד' פושעי' דרכיך וגו'.³³

השוואת הפרפרזה למקור ולתרגום של אבן תיבון מצביעה על נטיית לאריכות לשון ולריבוי מליצות. עם התוספות שאינן במקור נמנה גם הביטוי "חס וחלילה". בקולופון של כ"י וטיקן 269 נאמר "נשלם ספר האמונות [...] בשנת דתתנ"ה ליצירה", כלומר כתיבת הפרפרזה הושלמה בשנת 1095. כ"י וטיקן 269 נכתב בכתב חצי רהוט (קורסיבי) ספרדי, כנראה במאה השתיים-עשרה.³⁴ הנוסח "חס וחלילה" נקט בו ובכתבי יד נוספים. רונלד קינר סבור שהפרפרזה של ספר האמונות והדעות נתחברה בתגובה למפעל התרגומים של קראי ביזנטיון,³⁵ שהוזכר לעיל בדיון בתרגום שאלות ותשובות של אלבציר. הזיקה העקיפה הזאת בין שני התרגומים מעלה את הסבירות ש"חלילה וחס" בתרגום של אלבציר שייך לגוף הטקסט ולא הוכנס בו בידי המעתיקים המאוחרים.

29. שטיינשניידר, תרגומים, עמ' 196.

30. ראו רשימת כתבי היד שם, עמ' 196–197.

31. קינר, פרפרוזות, עמ' 184–185. אני מודה לר' יעקב סטל, שהפנה את תשומת ליבי לטקסט זה.

32. קאפח, כתאב אלמכ'תאר, עמ' קסו.

33. רס"ג, אמונות ודעות, דף מו ע"א.

34. B. Richler et al., *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library: Catalogue*, Città del Vaticano 2008, p. 198.

35. קינר, פרפרוזות, עמ' xxxiii–xxxvi; ועוד ראו קינר, פרפרוזות, עמ' 23–25.

ראינו ש"חס וחלילה" ב"פתרון האמונות" הוא תוספת המתרגם שאינה במקור. לא נוכל לבצע בדיקה דומה בדבר תרגומו של אלכציר הואיל והמקור הערבי אינו בידינו. מכל מקום דוגמאות ב, ג מלמדות, במידה רבה של סבירות, שהביטוי "חס וחלילה" נוצר בהשפעת הערבית.

אילו יחס משקל מכריע לדוגמה א היה מתבקש להסביר את התהוות הביטוי "חלילה וחס" בלי תלות בערבית. לפיכך אפשר להציע את ההסבר הזה: הכפלה של לשונות הגנה, מניעה ודחייה היא מאפיין מתבקש, כמעט הכרחי, של הביטויים האפורופאיים.³⁶ דוגמאות לכך מצויות במקרא: "חלילה חלילה" (שמ"ב כ 20), "יגער ה' בך השטן ויגער ה' בך" (זכ"ג 2). זו מקבילה לנוסחה האוגריתית הידועה שהציג ליונשטם.³⁷ מתוך שפע הדוגמאות מלשונות המגיה הינה שתיים שמופיעה בהן המילה חוס, שכנראה קשורה לחוס שלנו: "חוס חוס לא תיחתום ולא לי ולא לי חוס חוס לא תחתום לא מהני ולא מהני"³⁸ "חוס חוס וניחוס לפומאיהון דמלאכיא, חוס חוס וניחוס"³⁹ ההכפלה עשויה להיות טאוטולוגית או בשינוי לשון, אך היעדר הכפלה נתפס כחסר. משום כך חשו הדוברים צורך "לתקן" את "חס ושלום" או להרחיב את חלילה כדי להכניס בהם שלילה כפולה, כדוגמת *חס חוס* ('חס ולא יהיה') הסורי או *حاشا وکلا* הערבי. עוד ייתכן שהביטוי "חס וחלילה" הוא קיצור מחודש של שילוב שני הביטויים הקלאסיים, "חס ושלום וחלילה".⁴⁰

ובכל זאת נראה שלעת עתה יש לקבל כהנחת עבודה את ההשערה בדבר השפעת הערבית. אדגים את דרך ההתהוות האפשרית של הביטוי על ידי אחד הטקסטים המפורסמים ביותר שנכתבו בימי הביניים. כוונתי לפרק הראשון של "מורה הנבוכים". אביא את הפסקה הרלוונטית בלשון המקור ובתרגומיהם של אבן תיבון ואלחרזי. הרמב"ם מסביר כאן שבניגוד לַצֶּלֶם, המילה תואר לעולם אינה מכוונת לאלוה:

והרה אסמיה לם תוקע עלי אלאלאה תעאלי קט וחאשא וכלא.⁴¹

תרגום אבן תיבון: וזהו שם שלא יפול על האלוה ית' כלל וחלילה⁴² וחס.⁴³

36. לדוגמה ראו מוריס, הגנה, עמ' 71, 110, 257.

37. ליונשטם, הצלע המורחבת.

38. ברכות סב ע"א, על פי כ"י בודליאנה 366; פריז 671. וראו סוקולוף, ארמית בבליית, עמ' 441.

39. השבעה מנדעית שפרסמה מילר-קסלר, גליל עופרת, עמ' 485, שורות 15–19. מילר-קסלר

היא שהצביעה על המקבילה התלמודית (שם, עמ' 486) וטענה: "Although the meaning of *ḥws* in the Talmudic passage is obscure, it might be clarified through this Mandaic attestation, which could be derived from a verb $\sqrt{ḥws}$ 'to take care, pity'"

40. השוו במכתב T-S 16.213 (המאה הארבע-עשרה), שורות 29–30, cudl.lib.cam.ac.uk.

41. מונק, אלגזו אלאול, דף יב ע"ב.

42. כך בכ"י BL Harley 7586 B, 11r (מתוארך ל-1283). בדפוסים: חלילה. כדברי בלאו, וי"ו

של וחאשא היא $\sqrt{ḥ}$ "לא הגיונית" (בלאו, מילון, עמ' 603. וראו שם, עמ' 742); אבן תיבון קיים

אותה בעברית, אך מעתיקים רבים ומפיסים השמיטו אותה.

43. אבן שמואל, מורה הנבוכים, עמ' יט.

תרגום אלהריזי: וזה השם אינו נופל על הבורא וחלילה לו.⁴⁴

אפילו במשפט הקצר הזה בולט ההבדל בין התרגומים – המילולי של אבן תיבון והחופשי של אלהריזי. כמובן גם אבן תיבון לא היה יכול לרבוך בתרגום מילולי ממש בכל הספר, אבל המשפט הזה, הפשוט מבחינת התחביר, זימן לו הזדמנות כזאת. אם כן לפי זה "חלילה וחס" אמור להיות התרגום המילולי של "חאשא וכלא". תרגום חאשא (حاشا) במילה חלילה טבעי הוא הואיל וחאשא משמשת לתרגום חלילה בתרגומי המקרא.⁴⁵ אלהריזי הסתפק בחלילה לתרגום צמד המילים הערביות "חאשא וכלא", אך הוסיף לו כדי לשמור על מטבע לשון המקרא. אבן תיבון ביקש לתרגם גם את וכלא, שעניינה שלילה נמרצת, ולשם כך הוא נזקק לחס, התרגום הארמי של חלילה. במקום אחר תרגומו של אבן תיבון מילולי פחות, אך בכל זאת הוא מתרגם את השלילה הכפולה "חאשאה תם חאשאה" על ידי חלילה וחס:

ומן תלך אלכתב כתאב אלאסטמאכס אלמנסוב לארסטו, וחאשאה תם חאשאה.⁴⁶
תרגום אבן תיבון: ומן הספרים ההם ספר האסטאמכוס המיוחס לאריסטו
וחלילה לו מעשותו וחס.⁴⁷

העובדה שאבן תיבון לא תרגם את כפל חאשא על ידי הכפלת חלילה⁴⁸ אלא נקט חלילה ואחר כך חס מלמדת לדעתי שהצירוף הזה כבר היה בתודעתו. אומנם הוא לא היה מחדשו של הביטוי, כנלמד מן הדוגמאות מן המאה האחת-עשרה שהובאו לעיל, אך ראה בו ביטוי הולם ומדויק לטקסט שעמד לפניו. אם נקבל את ההנחה שהביטוי נולד בתחום ההשפעה של הערבית, אפשר לראות בתרגומו של אבן תיבון ביטוי לכך שהצירוף "חלילה וחס" נוצר בהשפעת "חאשא וכלא" (حاشا וכלא).⁴⁹

44. שלאסבערג, מורה הנבוכים, עמ' 10.

45. ראו אבישור, התרגום, עמ' 85, 87, 128, 141, 145, 155, 159, 161, 165, 192, 203, 208, 251; באכר, תרגום איוב, עמ' 46; זוונובסקה, תרגום ערבי, עמ' *143; סדן, תרגום איוב, עמ' 390, 516. רס"ג, בתפסיר ובכתיבה שלו בכלל, אינו משתמש בחאשא במשמעות 'חלילה' אלא במעאד (عَدَّ, 'עוד'): "חלילה לך" (בר' יח 25) – "ואנת מעאד"; "חלילה לעבדיך" (בר' מד 7) – "עבידך מעאדון". לעומת זאת בעיבודי התפסיר המבקשים להתקרב יותר לטקסט המקראי ננקט חאשא, כמו כ"י פירנצה BML Or. 112 (משנת 1245/6) או כ"י לונרדן BL Or. 7652.

46. מונק, אלגז אלהאלת, דף סו ע"א.

47. אבן שמואל, מורה הנבוכים, עמ' תפ.

48. הפסוק "חלילה לי חלילה" (שמ"ב כ 20) מתורגם "חאשא לי תם חאשא" (אבישור, התרגום, עמ' 203).

49. מתרגמים מאוחרים יותר מוסיפים "חלילה וחס" ביתר חופשיות. השוו למשל באיגרות הרמב"ם: "יעיאר'א באללה" במקור (עמ' שעז) לעומת "חלילה וחס" בתרגום (שילת, איגרות, עמ' שפב); וכן השוו את תרגומיהם של משה בן שמואל אבן תיבון (המאה השלוש-עשרה) ושל שמואל מוטוט (המאה הארבע-עשרה) ל"ספר העגולות הרעיוניות להחכם הערבי אלבטליוסי". את

הצירוף "חאשא וכלא" מצוי למדי בספרות הערבית בעיקר מן המאה האחת-עשרה ואילך.⁵⁰ בספרות היהודית הוא מופיע, מלבד במורה הנבוכים, ב"המספיק לעובדי השם" לאברהם בן הרמב"ם⁵¹ ובפירושו לתורה,⁵² ב"מדרש דוד" לבנו ר' דוד הנגיד,⁵³ ב"ספר הביאור" לתנחום הירושלמי,⁵⁴ בשאלות ותשובות לחוטר בן שלמה,⁵⁵ בחיבור תימני על השיטה האלגורית,⁵⁶ בביאור על "הקבצו החכמים" לעמרם בן שלמה אלקפאעי⁵⁷ ובנוסח ערבי יהודי של "תולדות ישו".⁵⁸ מן הרשימה הזאת עולה שהשימוש בביטוי "חאשא וכלא" בערבית יהודית מתועד בעיקר בתחום השפעתו של הרמב"ם וממשיכי דרכו, בדומה לביטוי המקביל בעברית "חלילה וחס", שכנראה תרגום מורה הנבוכים לאבן תיבון תרם מאוד להתפשטותו. נראה שהביטוי הנידון שייך באופיו בעיקר ללשון הדיבור, וייתכן שנקרה יותר ממה שמשתקף מן המקורות הספרותיים. לפי זה אפשר ש"חאשא וכלא" ו"חלילה וחס" הגיעו לכתיבה הערבית ולעברית של דוברי הערבית משפת הדיבור, ולא רק דרך השאילה מן הדוגמאות הספרותיות.

לעיל שיערתי ש"חס וחלילה" היה עשוי להיווצר מ"חלילה וחס" מתוך הידמות ל"חס ושלום". בנקודה זאת אציע אפשרות נוספת: אילו נקט המתרגם חס תמורת *حاشا* – בחירה הגיונית לא פחות ממה שבחר, *חלילה* – היה עליו לתרגם את *وكل* במילה *חלילה*.⁵⁹ גורם נוסף שאפשר להביא בחשבון הוא הגיוון. כשיש שימוש בשתי מילים נרדפות בלשון המקור באותה יחידת טקסט (צירוף או פסוק בן שתי צלעות

המשפט *لم يوجب تغير البارئ - تعالى - عن وحدانيته, ولا تكثراً في ذاته; تعالى الله عن صفات النقص (الحدائق...)* [אביי מוחמד עבד אללה בן מוחמד בן אלסייד אלביליוסי; *حققه محمد رضوان الداية, دمشق 1988, עמ' 83*] תרגם אבן תיבון תרגום מילולי (קאופמן, אלבטליוסי, עמ' 35), ומוטוט תרגם כך: "לא יחייב שנוי אל הבורא ית' חלילה וחס באחדותו ולא רבוי בעצמותו ית' האל מתארי החסרון" (שם, עמ' 34).

50. למשל בחיבוריהם של אלג'ויני, של אבו בכר אבן אלערבי ושל אבו אלג'וזי (על פי חיפוש באתר המכתבה *الشاملة*, *shamela.ws*. הביטוי מופיע גם בקצידה המיוחסת לאמרן אלקיס (אלוורד, דיוואן, עמ' 201) ו"בסירת ענתר אבן שדאד".

51. רזונבלט, המספיק, עמ' 148, 156.

52. יזונברג, תורה, עמ' רנג.

53. חנאן, מדרש דוד, דף קב ע"א (עמ' 203).

54. כ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, *Yevr.-Arab. I 3346, 55f*.

55. בלומנטל, שו"ת, עמ' 351.

56. קאפח, הפולמוס, עמ' 37. אשר לנושא הפולמוס וזמנו ראו את הקדמותיהם של י' קאפח וי' טובי ל" קאפח, כתאב אלחאקיק (ספר האמתיות), תל אביב תשנ"ח, עמ' 7-10.

57. קאפח, ביאור, עמ' 310.

58. גולדשטיין, תולדות ישו, עמ' 375.

59. במהדורת רזונבלט (המספיק) ובמהדורת יזונברג (תורה) הביטוי נכתב "חאשא וכלא" ונבדל מקודמו בנקודה דיאקריטית בלבד. אילו הייתה הקריאה הזאת נכונה, היה נתמך תרגום "וכלא" על ידי "וחלילה" גם בדמיון הפונטי. אך בכתבי היד שהמהדורות הללו מבוססות עליהם אין נקודה מעל הכ"ף, והצדק עם דוד צבי בנעט, שהעיר בביקורתו על מהדורת רזונבלט שיש לתקן את הביטוי (קריית ספר ח [תרצ"א-תרצ"ב], עמ' 54).

מקבילות), יש שהמתרגם מתאמץ למצוא מילים נרדפות גם בלשון היעד כדי לשמור על הגיוון שבמקור. דיון דומה אפשר לראות, למשל, בספרו של רפאל ויס "התרגום הארמי לספר איוב"⁶⁰.

מלבד התרגום של אבן תיבון למורה הנבוכים (בשנת 1200 לערך) ואיגרת הרמב"ן (מאמצע המאה השלוש-עשרה) יש כמה טקסטים מסוף המאה השלוש-עשרה שהביטוי "חלילה וחס" מופיע בהם. המקורות האלה אינם עשויים לשנות את מסקנותיי כאן, אך אביא דוגמאות אחדות המלמדות בין השאר על הברלים בשימוש בביטוי בכתבי מחברים שונים. אצל ר' אברהם אבולעפיה מצוי בעיקר "חלילה וחס" ולעיתים רחוקות יותר "חס וחלילה", כנראה בהשפעת התרגום של אבן תיבון למורה הנבוכים; ר' משה די לאון מרבה להשתמש בלשונות "חלילה וחלילה", "חס וחלילה" ו"חלילה וחס"; ב"גינת אגוז" לר' יוסף ג'יקטיליה "חלילה וחס" מופיע יותר משלושים פעמים, והביטויים החלופיים כמעט אינם נזכרים בו, ואילו בחיבורו "שערי אורה" הביטוי מופיע רק כשלוש פעמים. באיגרת הקודש המיוחסת לרמב"ן ברוב הדפוסים וכתבי היד⁶¹ הביטוי "חלילה וחס" אינו בנמצא, אך בכ"י בודפשט⁶² ובדפוס הראשון (רומא ש"ו) הוא מופיע. אם כן כבר במאה הארבע-עשרה לא הקפידו המעתיקים לנקוט את הביטוי.

ולסיום אשוב ואדגיש שחשיבות מכרעת נודעת להיקרויות מתועדות היטב של "חלילה וחס" לפני המאה השלוש-עשרה. ממצא חדש מסוג זה עשוי לשנות את התמונה שהוצגה לעיל.

קיצורים

אבינרי, גנזים = י' אבינרי, גנזים מגולים, תל אביב תשכ"ח
 אבישור, העברית = י' אבישור, העברית שבערבית היהודית: המרכיב העברי והארמי שבעברית היהודית, תל אביב תשס"א
 אבישור, התרגום = י' אבישור, התרגום הקדום לנביאים ראשונים בערבית יהודית, ירושלים תשנ"ה

אבן שמואל, מורה הנבוכים = ספר מורה הנבוכים לרבנו משה בן מימון בתרגומו של ר' שמואל ב"ר יהודה אבן תיבון, מהדורת י' אבן שמואל, ירושלים תש"ו
 אלגמיל, ספר שו"ת = ספר שאלות ותשובות לר' יוסף בן כמהר"ר אברהם הרואה הכהן בענייני הפילוסופיא ערוך לחכמי ישראל ולחכמי העמים, מהדורת י' אלגמיל, אשדוד תשס"ה

אלוורד, דיוואן = W. Ahlwardt, *The Divans of the Six Ancient Arabic Poets*, London 1870

60. תל אביב תשל"ט, עמ' 222–229.

61. בין השאר בכ"י פירנצה Plut. 2.41 משנת 1325–1328, כתיבה ספרדית.

62. Széchényi Library Ms. FOL 5, המאה הארבע-עשרה, כתיבה אשכנזית.

- אליהו בחור, ספר התשבי = א' בן אשר הלוי, ספר התשבי לאליהו התשבי, שרשיו כמנין תשבי, איזנא ש"א
- Z. Ankori, *Karaites in Byzantium: The Formative Years*, = קראית = 970–1100, New York 1959
- באכר, תרגום איוב = ב"ז באכר, תרגום ערבי על ספר איוב עם ביאור ערבי לר' משה הכהן הנקרא אבן ג'יקטילה, בודפשט תרס"ט
- בלאו, מילון = י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו
- D. R. Blumenthal, *The Philosophic Questions and Answers* = שו"ת = *of Hōṭer b. Shelōmō*, Leiden 1981
- בער, רש"י = י' בער, "רש"י והמציאות ההיסטורית של זמנו", תרביץ כ (תש"ט), עמ' 320–332
- בר-אשר, צורות = מ' בר-אשר, תורת הצורות של לשון המשנה : פרקי מבוא ותצורת שם העצם, א, ירושלים תשע"ה
- ברויאר, חידושים = י' ברויאר, "חידושים מילוניים בלשון האמוראים והתחומים הסמוכים לה", לשוננו סט (תשס"ז), עמ' 51–86
- M. Goldstein, "Early Judeo-Arabic Birth Narratives = תולדות ישו in the Polemical Story 'Life of Jesus' (Toledot Yeshu)", *Harvard Theological Review* 113 (2020), pp. 354–377
- גושן-גוטשטיין, טור = מ' גושן-גוטשטיין, טור הלשון, הארץ, 22 באוגוסט 1958, עמ' 9
- גלוסקא, חס ושלום = י' גלוסקא, "הצירוף 'חס ושלום' בלשון חז"ל וגלגוליו בעברית", סיני צט (תשמ"ו), עמ' עה–פה
- גלוסקא, לשונות מסתורין = י' גלוסקא, "לשונות של מסתורין בלשון חכמים", שערי לשון: מחקרים בלשון העברית בארמית ובלשונות היהודים, מוגשים למשה בר-אשר, ב: לשון חז"ל וארמית, בעריכת א' ממן, ש' פסברג וי' ברויאר, עמ' 88–102
- ויזנברג, תורה = פירוש רבנו אברהם בן הרמב"ם על בראשית ושמות, מהדורת א"י ויזנברג, לונדון תשי"ח
- M. Zawanowska, *The Arabic Translation and Commentary of Yefet ben 'Eli the Karaite on the Abraham Narratives*, Leiden 2012
- חנאן, מדרש דוד = ספר פרקי אבות עם פירוש בלשון ערבי... מחברו דוד הנגיד, נדפס על ידי ב"ח חנאן, נא אמון (אלכסנדריה) תרס"א
- לויפר, מארם לישראל = י' לויפר, "מארם לישראל", המודיע, פרשת ויחי, ט"ו בטבת תשע"ג, עמ' כו

- ליונשטם, הצלע המורחבת = ש"א ליונשטם, "הצלע המורחבת בחרוז האוגריתית והמקראי", לשוננו כז-כח (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 109-126
- מאגרים = מאגרים: מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, maagarim.hebrew-academy.org.il
- מונק, אלגזו אלאול = אלגזו אלאול מן דלאלה אלחאירין, מהדורת ש' מונק, פריז תר"ז
- מונק, אלגזו אלתאלת = אלגזו אלתאלת מן דלאלה אלחאירין, מהדורת ש' מונק, פריז תרכ"ו
- M. J. Morris, *Warding Off Evil Apotropaic Tradition in the Dead Sea Scrolls and Synoptic Gospels*, Tübingen 2017
- מילר, תשובות = מילר, תשובות חכמי צרפת ולותיר, וינה תרמ"א
- C. Müller-Kessler, "A Mandaic Lead Roll in the Collections of the Kelsey Museum, Michigan: Fighting Evil Entities of Death", *Aram* 22 (2010), pp. 477-493
- A. Sadan, *The Arabic Translation and Commentary of Yefet ben 'Eli the Karaite on the Book of Job*, Leiden 2012
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat Gan 2002
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic periods*, Ramat Gan 2002
- עציון, חלילה וחסה = 'י עציון, "חלילה וחסה", מעמקים: כתב עת וירטואלי לספרות ואמנות 29 (תש"ע), daat.ac.il
- פוזנסקי, המעתיק = ש"א פוזנסקי, "טוביהו בן משה המעתיק", אנציקלופדיה אוצר ישראל, בעריכת י"ד אייזנשטיין, ה, ניו יורק תשי"ב, עמ' 12-14
- H. L. Fleischer, *Kleinere Schriften*, I, Leipzig 1885 = פרוידנטל, ספר המשכיל = ג' פרוידנטל, "האוויר ברוך הוא וברוך שמו" בספר המשכיל לר' שלמה שמחה מטרויש", דעת 34 (תשנ"ה), עמ' 87-129
- D. Kaufman, *Die Spuren Al-Batljâsis in der Jüdischen Religions-Philosophie*, Budapest 1880
- קאפח, ביאור = 'י קאפח, "ביאור התקבצו חכמים", קבץ על יד יא, ב (תשמ"ט), עמ' 297-391
- קאפח, הפולמוס = 'י קאפח, "הפולמוס על שיטת הפרשנות האליגוריסטית בתימן", לראש יוסף: מחקרים בחכמת ישראל, תשורת הוקרה לרב יוסף קאפח, בעריכת 'י טובי, ירושלים תשנ"ה, עמ' 11-67
- קאפח, כתאב אלמכ'תאר = רבנו סעדיה בן יוסף פיומי זצ"ל, כתאב אלמכ'תאר פי אלאמאנאת ואלאעתקאדאת (ספר הנבחר באמונות ודעות), מהדורת 'י קאפח, ירושלים וניו יורק תש"ל
- R. C. Kiener, *The Hebrew Paraphrase of Saadiah Gaon's* = קינר, פרפרוזות 1

- "*Kitāb al-Amānāt wa'l-I'tiqādāt*", Ph.D. dissertation, University of Pennsylvania, 1984
- R. C. Kiener, "The Hebrew Paraphrase of Saadiah Gaon's = פרפרזות 2", *Association for Jewish Studies Review* 11 (1986), pp. 1–25
- F. Kluge, *Rotwelsches Quellenbuch*, Strassburg 1901 = מילון קלוג, רבינוביץ, ספר המרדכי = ספר המרדכי לרבינו מרדכי בן הלל האשכנזי למסכת גיטין, מהדורת מ"א רבינוביץ, ירושלים תש"ן
- S. Rosenblatt, *The High Ways to Perfection of Abraham = רוזנבלט, המספיק = Maimonides*, New York 1927
- רס"ג, אמונות ודעות = רב סעדיה גאון, ספר אמונות ודעות, קושטא שכ"ב רצהבי, לשונות = י' רצהבי, "לשונות של תיבה ותרגומה", לשוננו לעם לא (תש"ם), עמ' 232–219
- M. Steinschneider, *The Hebrew Translations of the = שטיינשניידר, תרגומים = Middle Ages and the Jews as Transmitters*, I, ed. C. H. Manekin, Y. T. Langermann and H. H. Biesterfeldt, Dordrecht 2013
- שילת, איגרות = אגרות הרמב"ם, מהדורת י' שילת, א, ירושלים תשנ"ה
שלאסבערג, מורה הנבוכים = משה בן מימון, מורה הנבוכים, בתרגום יהודה אלחריזי, מהדורת א"ל שלאסבערג, לונדון תרי"א
שעוועל, כתבי רמב"ן = כתבי רמב"ן, א, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשכ"ג